

Neringa Klumbytė

Autoritarinis juokas

**Politinis humoras
ir sovietinė distopija
Lietuvoje**

Lietuvos nacionalinės
Martyno Mažvydo bibliotekos
Mokslo ir enciklopedijų
leidybos centras

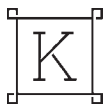
Versta iš:

Authoritarian Laughter: Political Humor and Soviet Dystopia in Lithuania, by Neringa Klumbytė originally published by Cornell University Press, New York.
Copyright © 2022 by Cornell University

This edition published by license from the original publisher, via GRAAL Ltd. Literary Agency.

Vertimas autorizuotas Neringos Klumbytės

Knygos leidimą finansavo

LIETUVOS
KULTŪROS
TARYBA

Bibliografinė informacija pateikiama
Lietuvos integralios bibliotekų informacinės
sistemos (LIBIS) portale ibiblioteka.lt

Redaktorė Rūta Statkevičiūtė
Dailininkas Saulius Bajorinas
Maketuotojas Darius Šimkūnas
Iliustracijas spaudai parengė Laima Gelčiūtė

Viršelyje © Romualdas Rakauskas, iš ciklo „Žydėjimas“, 1974–1984

Tiražas 400 egz.

Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos
Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras,
Gedimino pr. 51, LT-01109 Vilnius, www.lnb.lt
Spausdino spaustuvė „Standart Impresa“,
Dariaus ir Girėno g. 39, Vilnius LT-02189, www.standart.lt

Copyright © 2022 by Cornell University

© Neringa Klumbytė, 2024

© Daiva Litvinskaitė, vertimas, 2024

© Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 2024

ISBN 978-5-420-01872-9

Turinys

Pratarmė / 9

Aktualios datos / 14

Sutrumpinimai / 16

Įvadas. Autoritarinis juokas / 17

1. Sovietų galios banalumas / 50

2. Politinis intymumas / 76

3. Ideologinė sovietizacija / 100

4. Nematoma cenzūra / 127

5. Politinė estetika / 165

6. Daugiakryptis juokas / 185

7. Satyrinis teisingumas / 237

8. Sovietinė distopija / 273

Post scriptum. Revoliucija ir poautoritarinis juokas / 298

Išvados. Prarastas juokas ir autoritarinė stigma / 313

Šaltiniai ir literatūra / 320

Asmenų rodyklė / 338

Pratarmė

Kai 2022 m. vasario 24 d. Rusija pradėjo karą visoje Ukrainos teritorijoje, angliškas knygos variantas jau buvo leidykloje. Kai kurių knygų rankraščius leidėjai grąžino autoriams, prašydami naujų įvadų. Su kolegomis tuomet svarstėme, ar tai, ką parašėme prieš 2022 m., dar turi prasmę. Daug knygų tą naktį tapo istorinėmis, nors buvo rašytos apie dabartinius laikus. Mano knyga, atrodė, ir taip jau buvo istorinė. Tačiau po metų skaitydama jos lietuvišką vertimą galvojau, ar būčiau sudėjęsi kitus akcentus, ar daugiau pabrėžusi sovietinį imperializmą? Skaitydama vertimą kartais sustodavau prie sakinio ir pagalvodavau, kaip ramiai jis parašytas. Šiai knygai būdinga tam tikra ramybė, vis dar sąlygiškai taikios posovietinės praeities ramuma. Ji priklauso dar tam laikui, kai galėjome klausyti apie savo autoritarinę praeitį be baimės savo egzistencijai, be karo grėsmės jautimo.

„Autoritarinis juokas“ yra politinė satyros ir humoro žurnalo „Šluota“ istorija. „Šluota“ buvo humoro centras sovietinėje Lietuvoje. Ji turėjo kurti Komunistų partijos sankcionuotą sovietinį juoką, įtraukiantį Lietuvą į SSRS humoro erdvę. „Šluotos“ humoras turėjo skatinti žmones juoktis iš „vis dar pasitaikančių trūkumų“ ir „buržuazinių liekanų“. Jis turėjo formuoti sovietinių piliečių emocijas, moralę, mintis ir padėti kurti geresnę „į komunizmą žengiančią visuomenę“. Tačiau skaitydama „Šluotą“ stebėjau, kaip sovietmečio cenzūra galėjo leisti humorą, kuris, rodės, kritikavo pačią santvarką. Autoritarinis juokas – sovietų valdžios satyros ir humoro projektas atrodė paradoksalus: nors tarnavo Komunistų partijai, kartu slėpė opoziciją, kuri žlugdė valdžios iniciatyvas. Šis tariamas paradoksas – pagrindinis šios knygos objektas.

Ši knyga atskleidžia sovietinio autoritarizmo ribas ir laisvės beribiškumą. Įvade aptariu knygos priešistorę, teorines ir metodologines prieigas. Pirmuose trijuose skyriuose gilinausi į „Šluotos“ įkūrimo ir humoro istoriją, ketvirtajame ir penktajame – cenzūrą, šeštajame – karikatūrų istoriją, o septintajame ir aštuntajame – į skaitytojų laiškus „Šluotai“. Post scriptum apžvelgiu sovietinio humoro projekto pabaigą ir kaip jis virto revoliuciniu juoku griūvant Sovietų Sąjungai. Išvadose aptariu šios knygos indėlį į mūsų mąstymą apie juoką ir kasdienybę, autoritarizmą bei sovietiškumą.

„Autoritarinis juokas“ turi dvi biografijas. Pirmiausiai knyga buvo parašyta angliškai. Kartą rašydama angliškai pagalvojau – jei kas nors sugalvotų peržvelgti mano naršymo internete istoriją, kažin ką pagalvotų pamatę, kad ieškojau ginklų, varčiau „Playboy“ istorinius žurnalus, lankiausi blaivyklų ir rehabilitacijos centrų, taip pat CŽV interneto svetainėse, tikrinau KGB veiklos puslapius. „Šluotos“ personažai komiksuose lakstė su ginklais, redaktoriai perspausdino „Playboy“ modelius, „Šluota“ savo puslapiuose gėdino į blaivyklas patupdytus nedorėlius, kurie nusigėrę nesugebėdavo grįžti į namus. CŽV interneto svetainėse ieškojau tinkamų žodžių KGB dokumentams apibūdinti. Mano dukra Ieva buvo nuostabi kalbos patarėja. Kartą paprašiau jos patikrinti, ar gerai išverčiau sakinį apie girtuoklius, šlapiomis kelnėmis gulinčius gatvėje. Vietoj atsakymo, išgirdau klausimą: „Mama, apie ką tu rašai?“ Niekada negalvojau, kad kada nors gilinsiuosi į specifinius žemės ūkio technikos ar statybinių medžiagų pavadinimus, mat turėjau išversti, ką „Šluotos“ redaktoriai kalbėjo apie kolūkius ir statybas. Dalis šių pavadinimų nugrimzta užmarštin kartu su daugybe sovietinių realių. Su jomis nugrims ir humoro pasaulis, tapdamas mūsų tolimos sovietinės kasdienybės istorija.

Antroji knygos biografija – vertimas į lietuvių kalbą. Šiai knygai teko didelė garbė, kad ją ėmėsi versti Daiva Litvinskaitė. Esu be galo dėkinga Daivai už gražią knygos kalbą. Skaitydama vertimą kartais pataisydavau savaip, paskui sugrįždavau – juk Daivos vertimas tikslesnis ir sklandesnis. Širdingai dėkoju Daivai už laiką, skirtą knygai, daugybę kelionių į archyvus ir bibliotekas, patarimus, išvalgas ir begalinę kantrybę ieškant geresnių terminų ar kitų žodžių.

Knygos formuoja požiūrį į istoriją, lemiamą mūsų kalbinių pasirinkimų. Lietuvos Sąjūdžio judėjimą rinkausi vadinti tiek Sąjūdžiu, tiek revoliucija. Nors ir ne ginklais, Lietuvos žmonės nuvertė sovietinį režimą ir visai pakeitė Lietuvos istorijos kryptį. Nauji terminai sukuria ir naują žinojimą. Bandydama užčiuopti sovietinio autoritarinio režimo prieštaravimus, įvedžiau terminus „banali galia“, „banali opozicija“, „antagonistinis prisitaikymas“. Kai kurie terminai buvo sunkiai išverčiami, pvz., „disensusas“ (dissensus), „politinis intymumas“ (political intimacy), „sovietmečio sunkybė“ (Soviet predicament) ar „veiksena“ (agency). Prie jų grįždavau dažnai, išskyrus „disensuso“ atvejį, rinkausi lietuviškus terminus, nors ir ne visai atitinkančius angliško sąvokų turinį.

Šios knygos rašymas tęsėsi dešimtmetį. Daug laiko praleidau archyvuose, o Vilniaus universiteto bibliotekoje mane įleisdavo tiesiai į saugyklas, kad nereikėtų nešioti sunkių surištų „Šluotos“ numerių

pirmyn ir atgal. Saugyklų labirintuose, tarp dūlančio popieriaus kvapo ir pritemusios šviesos skaičium „Šluotas“. Bet įdomiausia ir turiningiausia tyrimo dalis buvo pačios pažintys su „Šluotos“ redaktorais ir bendradarbiais. Nuoširdžiausiai dėkoju Kęstučiui K. Šiaulyčiui ir Daliai Šiaulytienei – neįsivaizduoju, kokia būtų ši knyga, jei ne nuolatinis Kęsto palaikymas ir auksinė kantrybė atsakinėjant į nesibaigiančius mano klausimus. Jis pirmasis supažindino mane su „Šluotos“ redakcijos darbu ir buvo „Šluotos“ juoko pasaulio gidas. Esu be galo dėkinga jam už išvalgas ir draugystę. Ši knyga, kaip minima įvade, būtų buvusi visai kitokia, jeigu nebūčiau sutikusi ilgamečio vyriausiojo „Šluotos“ redaktoriaus Juozo Bulotos sūnaus, žurnalisto Juozo Bulotos. Širdingai dėkoju Juozui Bulotai, kuris kelias savaites kantriai buvo šalia, kol peržiūrėjau visą jo tėvo asmeninį archyvą. Ačiū Donatai Bulotienei priėmusiai mane Bulotų vasarnamyje.

Esu dėkinga Stasei Lukšienei ir jau išėjusiam Albertui Lukšai už tai, kad jų šilti ir gražūs namai visada buvo atviri. Niekada neužmiršiu kaimiško sūrio skonio ir medaus, papuošto gėlėmis, bei sutikto naujo draugo – „didžiojo šuns“ Mikos, dalyvavusio visuose pokalbiuose. Dėkoju išėjusiems Andriui Cvirkai ir Birutei Cvirkienei, kad atvėrė duris į meno ir istorijos pasaulį. Jų pasakojimai praturtino mano tyrimus apie meninę opoziciją „Šluotoje“. Taip pat giliai dėkinga mus jau palikusiam Romui Palčiauskui ir jo šeimai. Palčiausko komiksai, apsigyvenę „Šluotos“ puslapiuose, linksmo Lietuvos jaunimą ir nepakluso ideologiniams sovietinio juoko užmojams. Šiltais prisiminimais apie „Šluotos“ dailininko Fridriko Samuko grafiką dalijosi jo šeima – Alina Samukienė ir Arvydas Samukas – ačiū jiems.

Džiaugiuosi sutikusi Algirdą Radvilavičių ir Anelę Radvilavičienę. Tariu ačiū jų anūkiui Donatui Bartusevičiui, palaikiusiam ryšį ilgus metus. Dėkoju Reginai Rudaitytei ir Romualdui Lankauskui, kad atvėrė man duris į savo meno ir literatūros pasaulį. Labai norėjau, kad Radvilavičiai, Albertas Lukša, Romualdas Lankauskas, Andrius Deltuva, Andrius Cvirka, Birutė Cvirkienė, Goda Ferensienė, Romualdas Palčiauskas, Vytautė Žilinskaitė būtų sulaukę šios knygos. Rašydama knygą galvojau apie juos, jų prisiminimai sugulė šioje knygoje: tai Lukšos pasakojimas apie kumelę Kaštonę, pabėgusią nuo nacių ir po trijų savačių sugrįžusią namo; Radvilavičiaus istorija, kaip šalia kryžiaus jis nupiešė ir pakabino Stalino paveikslą, kad milicija nesikabinėtų; Lankausko prisiminimai apie jo „egzekuciją“ „Šluotos“ parodijos priemonėmis; Vytautės Žilinskaitės istorija apie iš pavydo klįjais išteptą „Krokodilo“ diplomą.

Taip pat esu be galo dėkinga Vladimirui Beresniovui už pasakojimus apie Kauno karikatūristus, Šarūnui Jakštui, Jonui Lenkučiui, Andriui Gruzdaičiui už mintis apie karikatūros meną ir Jonui Varnui už pasidalytą išmintį, jog bet kurios valdžios galia yra tik pokštas. Vytautas Žeimantas, Domas Šniukas, Česlovas Juršėnas, Adolfas Strakšys, Ona Banadienė, Laima Zurbienė, Jeronimas Laucius supažindino mane su sovietine žurnalistika ir geranoriškai dalijosi neįkainojamomis žiniomis. Ačiū jiems. Dita Lomsargytė-Pukienė ir Elena Kurklietytė-Bubnienė maloniai pasakojo prisiminimus apie savo profesinį žurnalisto darbą sovietmečiu. Nepaprastai vertinu Ditos Lomsargytės-Pukienės išvalgas iš jos gyvenimo Antrojo pasaulinio karo metais; viena jų pradeda šios knygos pirmąjį skyrių.

Dėkoju savo kolegoms ir draugams – Marijai Galmarini-Kabalai, Gediminui Lankauskui, Vasiliki Neofotistai, Stephenui Norrisui, Rimai Praspaliauskienei ir Gulnazai Sharafutdinovai – kurie dalimis skaitė rankraštį ir dalijosi išvalgiais komentarais. Daug iš jų išmokau, jų pastabos praturtino mano tyrimus. Rimos knyga jau buvo įteikta Kornelio leidyklai, kai aš pabaigiau savo knygą. Ačiū, Rima, už vertingiausias patarimus, draugystę, istorijas ir juoką. Esu labai dėkinga Bruce'ui Grantui, Julie Hemment ir Dovilei Budrytei už šios knygos recenzijas. Kaip visada, Bruce'as paragino mane mąstyti plačiau, peržengti geografines ir teorines ribas ir apžvelgti „Šluotą“ platesnės satyros istorijos kontekste. Ačiū Julie už tai, kad paskatino mane mąstyti apie autoritarinę politiką pasaulio kontekste. Esu dėkinga Dovilei už išvalgų siūlymą plačiau tirti humoro ir revoliucijos santykį, jos dėka knygoje atsirado *Post scriptum* skyrius, kuriame apmąstau perestroikos laikotarpį ir po-autoritarinį juoką.

Nuoširdžiai dėkoju Eglei Pacevičienei ir Mokslo ir enciklopedijų leidybos centro komandai už jų svarbų leidybinį darbą. Jų dėka į lietuvišką vertimą galėjau įtraukti daugiau karikatūrų ir iliustracijų. Esu labai dėkinga kalbos redaktorei Rūtai Statkevičiūtei, dailininkui Sauliui Bajorinui ir kūrybiniam maketuotojui Dariui Šimkūnui. Už institucinę paramą tyrimams esu dėkinga Jungtinių Amerikos Valstijų Majamio universiteto menų ir mokslo fakultetui, antropologijos katedrai, Havighursto Rusijos ir posovietinių studijų centrui.

2017 m. balandžio 28 d. Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje „Šluotai“ skirtą renginį „Pranykęs juokas“ padėjo surengti Dalia Cidzikaitė, vakarą filmavo Giedrius Subačius. Daukantė Subačiūtė ir Mantas Palaima nufilmavo kitą renginį – Bulotos šimtmetį Lietuvos

rašytojų sąjungoje. Širdingai dėkoju jiems visiems. Taip pat dėkoju Lietuvos centrinio valstybės archyvo (LCVA), Lietuvos literatūros ir meno archyvo (LLMA), Lietuvos ypatingojo archyvo (LYA) archyvams, Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos darbuotojams. Labai ačiū direktoriui Juozapui Blažiūnui, kad visada mielai mane priimdavo Lietuvos literatūros ir meno archyve. Dėkoju Dariui Pocevičiui ir Jonui Jakimavičiui, pasidalijusiais Jakimavičiaus nuotrauka su Leninu Lukiškių aikštėje. Tariau ačiū Vladimirui Beresniovui, Elenai Kurklietytei-Bubnienei, Juozui Bulotai, Andriui Cvirikai, Andriui Deltuvai, Česlovui Juršėnui, Romualdui Lankauskui, Jeronimui Lauciui, Albertui Lukšai, Romualdui Palčiauskui, Ditai Lomsargytei-Pukienei, Algirdui Radvilavičiui, Kęstui Šiaulyčiui, Jonui Varnui, Vytautui Žeimantui už leidimą šioje knygoje naudoti jų interviu medžiagą. Dėkoju Juozui Bulotai už leidimą publikuoti jo tėvo asmenines archyvinės nuotraukas. Ačiū Kęstučiui Šiaulyčiui, Vladimirui Beresniovui, Vitalijui Suchockiui, Gintautui Survilai, jau išėjusiems Andriui Cvirikai, Andriui Deltuvai, Romualdui Palčiauskui ir Algirdui Radvilavičiui už leidimą naudoti jų „Šluotoje“ publikuotus kūrinius. Daugiau „Šluotos“ karikatūrų galima rasti *neringaklumbyte.com*.

Mano šeima – Ieva Juška ir Colin Svatos, Kajus ir Giedrius Subačiai, Daukantė Subačiūtė ir Mantas Palaima, Virginija ir Kęstutis Misevičiai, Vaiva, Kamilis, Dovydas, Vilis ir Gediminas Jakai, Nijolė Petkuvienė, Daiva Jasiulionienė, Arūnas Dimavičius, Valdonė Petrauskaitė ir Danius Jasiulionis, Asta Dzikaitė ir Vijolė, Linus, Lija ir Lars Ottosson – svarbiausia mano gyvenimo dalis. Mano artimiausieji Gulnaza Sharafutdinova, Oana Godeanu-Kenworthy, Anne Roma, Per ir Ezio Bloland, Rima ir Giedrius Praspaliauskai ir Diana Jankauskienė – esu visiems jums dėkinga už mažus ir didelius dalykus, kurie mus jungia. Dėkoju Giedriui, besidalijančiam gyvenimo kelią. Šią knygą skiriu Ievai ir Kajui. Aš jus myliu amžinai. Visada juokitės ir juokitės kartu.